

Хосе Ортега-і-Гасет: життя, історичний розум і ліберальна демократія: монографія / Заг. ред.: М. Марчук, Х. Болада. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2017. – 824 с. – С. 536-542.

Дмитро Сепетий
Запорізький державний медичний університет,
к. філос. наук, доцент

Хосе Ортега-і-Гасет і Карл Поппер про демократію, лібералізм і віру в закон прогресу

Хосе Ортега-і-Гасет і Карл Поппер – два видатні філософи ХХ ст., що сильно відрізнялися за способом мислення та спрямованістю філософського інтересу, але були досить близькими в багатьох питаннях політичної філософії – зокрема, у відданості ліберальним цінностям та скептичному ставленні до ідеї демократії в її традиційному розумінні (“влада народу”) та до віри в існування закону суспільного прогресу. Порівняння цих елементів політичної філософії двох видатних мислителів дає нам змогу глибше зрозуміти суспільно-політичні процеси ХХ століття та сьогодення.

Скептичне ставлення Ортеги-і-Гасета до демократії та “прогресистського забобону” тісно пов’язане з його дослідженням феномену “бунту мас”. Поняття маси у Ортеги-і-Гасета є психологічною (а не соціальною характеристикою); людина маси, на відміну від “добірних меншин” (“спеціально кваліфіковані одиниці чи групи одиниць”), – це “рядова людина” [2, 17], “кожний, хто сам не дає собі обґрунтованої оцінки - доброї чи злої, а натомість відчуває, що він “такий, як усі”, і проте тим не переймається і навіть задоволений почуватися тотожним з іншими” [2, 18]. За спостереженням Ортеги-і-Гасета, напочатку ХХ ст. “в суспільстві маси взяли повну владу” [2, 15]. Ця ситуація є новою (раніше маса “знала свою роль у здоровій суспільній динаміці” і “не мала наміру втручатися; вона здавала собі справу, що, якби хотіла втручатись, то рівночасно мусила б придбати ті особливі хисти {які вирізняють добірні меншини} і перестати бути масою” [2, 19]) і небезпечною, оскільки “маси, з своєї природи, не повинні та й не здатні керувати власним буттям, а ще менше правити суспільством” [2, 15].

Небезпека влади мас пов’язана з безвідповідальністю людини-маси та її ставленням до здобутків цивілізації:

“Ці розпечені маси настільки нехитрі, що вони вірять, що ця матеріальна і суспільна організація, яка їм дана в розпорядження, так як повітря, є того самого походження, бо очевидно, її теж ніколи не бракує і вона майже така досконала як природний лад. ...вони цікавляться виключно своїм добробутом і рівночасно відмежовуються від причин цього добробуту. Оскільки вони не вбачають у вигодах цивілізації чудесних винаходів і конструкцій, що їх можна втримати лише великим зусиллям та обачністю, вони гадають, що можуть рішуче вимагати їх, наче

природного права, і що на тому їх роль кінчається. У розрухах, викликаних голодом, народні маси звичайно шукають хліба, а їхній звичайний засіб – це руйнування пекарень. Це може правити за символ того як, на ширшу та складнішу скалю, сучасні маси відносяться до цивілізації, що їх живить.” [2, 48]

Бунт мас можна розглядати як лжетріумф ідеалу демократії, зрозумілої буквально, як “влада народу” (що на практиці означає владу більшості; а більшість, зрозуміло, складається переважно з пересічних, “рядових людей”), а не як система інституцій, що дає можливість кожному громадянину приймати участь у формуванні й оновленні наділеної владними повноваженнями політичної еліти. Такий ідеал може легко ставати саморуйнівним, прикладом чого у ХХ столітті було захоплення влади демагогічними тоталітарними політичними рухами більшовизму та фашизму, які, за характеристикою Ортегі-і-Гасета, були “типовими рухами маси, керованими, як усі подібні рухи, людьми пересічними, несвоєчасними, без доброї пам'яті, без "історичного сумління”.” [2, 70]

Про такий саморуйнівний потенціал демократії (як “влади народу”) було відомо ще з античності. Карл Поппер називав це “парадоксом суверенітету” або “парадоксом демократії” або “парадоксом свободи” і відзначав, що про нього говорив ще Платон. Цей парадокс виникає, коли народ (більшість) воліє, щоб ним правив тиран (“вождь народів”, “великий фюрер”). При цьому прибічник демократії потрапляє у суперечливу ситуацію: як демократ, він має вимагати, щоб правив народ, а не диктатор чи диктаторська партія; але оскільки “народ” (під дією масованої державної пропаганди і в умовах неможливості вільно висловлювати й обговорювати інші думки) схвалює (або навіть і обожнює) владу диктатора чи диктаторської партії, то й “демократ” має схвалювати таку владу як народну [3, 143]. Мабуть, це було однією з головних причин ганебної – і нерідко щирої – лояльності багатьох визначних інтелектуалів та культурних діячів минулого століття (не лише в СРСР, але й на кафедрах західних університетів) до радянської “демократії”.

На думку Поппера, демократія як влада народу є міфом, але не в тому смислі, що сучасна західна “демократія” не є справжньою демократією, а в тому, що “народ” ніколи не здійснював, і не може здійснювати, самоуправління в якомусь конкретному, практичному розумінні, хоча й може “впливати на вчинки своїх правителів, загрожуючи повалити їх”. Тому “спроби знайти "справжнє" чи "суттєве" значення слова "демократія", розкривши його як "правління народу”” є недоречними. [3, 145]

Народ – це не одноосібний суб’єкт, і не однорідна маса людей, об’єднаних спільною волею (до перетворення народу на таку масу прагнуть якраз тоталітарні режими, а не ті, які в нас, як правило, асоціюються зі словом “демократія”), тому він не може правити. Про це у ХІХ ст. дуже влучно писав Джон Стюарт Міл:

“такі вирази, як "самоуправління" та "влада народу над собою" не виражають справжнього стану речей. "Народ", що здійснює владу, це не

завжди той самий народ, до якого ця влада застосовується; і "самоуправління", про яке йдеться, це не той стан, коли кожний управляє сам, а коли всі інші управляють кожним. Навіть більше: воля народу на практиці означає волю найчисленнішої чи найактивнішої частини народу; волю більшості, або волю осіб, що спромоглися добитися, щоб їх сприймали як більшість; отже, народ може воліти пригнічення якоїсь своєї частини; і цьому треба запобігати, як і всякому іншому зловживанню владою." [1, 13-14]

Поппер пропонував відмовитися від міфу демократії як влади народу і, разом з тим, "розробити вільну від парадокса суверенітету теорію демократичного правління", яка "виникла не з учення про неперехідне добро чи справедливість правління більшості, а радше з уявлень про нікчемність тиранії". Ця теорія може ґрунтуватися на розрізненні двох типів урядів: "уряди, від яких підвладні можуть позбутися без кровопролиття хоча б шляхом загальних виборів" та "уряди, від яких підвладні не можуть позбавитись інакше, як шляхом успішного перевороту, тобто у більшості випадків – ніколи". Поппер пропонував називати урядування другого типу тиранією, а першого – демократією. Демократію у цьому розумінні можна точніше визначити як систему, в якій "суспільні інститути забезпечують засоби, за допомогою яких підвладні можуть змістити свого правителя, а суспільні традиції гарантують, що ці інстанції не можуть бути з легкістю зруйновані тими, хто перебуває при владі" [3, 144]. За такого розуміння, "парадокс суверенітету" не може виникнути, оскільки відданість демократії однозначно вимагає протистояння тиранії, навіть якщо "народ" її схвалює.

Таке перетлумачення поняття демократії відповідає більш загальній перспективі політичної філософії, яку сповідував Поппер. Від часів античності, починаючи принаймні з Платона, в центрі політичної теорії перебувало питання "Хто має правити?" [3, 139-140]. Поппер доводив, що якщо політична проблематика розглядається крізь призму цього питання, то тим самим неявно передбачається, як сутнісна риса політичної влади, її неконтрольованість, абсолютність, необмеженість [3, 141]. Натомість, раціональна політична теорія має виходити з протилежної націленості – на обмеження та контроль влади; для неї головним питанням має стати: "Як нам так організувати політичні інститути, щоб погані чи некомпетентні правителі не могли заподіяти великої шкоди?" [3, 140].

Протиставлення питання про те, хто має правити, та питання про межі політичної влади займає важливе місце і в політичній філософії Ортеги-і-Гасета, як підстава розрізнення демократії та лібералізму. Демократія відповідає на перше питання, покладаючи здійснення політичної влади на громадянське суспільство, пропонуючи правити "кожному з нас". Лібералізм, натомість відповідає на друге питання; його відповідь: "Політична влада, автократична чи всенародна, не повинна бути необмеженою, а будь-яке втручання держави застережене правами, що ними наділена особистість" [2, 9].

(Ці міркування Ортега-і-Гасета дуже нагадують “Есе про свободу” Дж. Ст. Міла.)

Ортега-і-Гасет був шанувальником лібералізму, про що свідчить ця його захоплена характеристика:

“Лібералізм – це засада політичного права, згідно з якою державна влада, незважаючи на свою всемогутність, обмежує себе і намагається, навіть власним коштом, лишити місце в країні, якою вона править, щоб могли жити ті, що думають і відчують інакше, себто інакше, як найсильніші, як більшість. Лібералізм – це слід пригадати сьогодні – є найвищою великодушністю: це право, що більшість признає меншості, отже, це найшляхетніший ключ, що пролунав на цій планеті. Він проголошує рішення співжити з ворогом; що більше, із слабим ворогом. Було неймовірно, що людський рід досягне чогось такого гарного, такого парадоксального, такого елегантного, такого акробатичного, такого протиприродного.” [2, 59]

Щодо демократії, Ортега-і-Гасет схвалював лише таку демократію, що “обмежена щедрою дозою лібералізму і ентузіазму до закону” – ліберальну демократію. Ліберальна демократія по суті не є владою маси чи більшості; громадянське суспільство, на яке в ній покладається здійснення політичної влади не є недиференційованою масою; те, що демократія в якомусь сенсі “пропонує правити кожному з нас”, не означає, що кожен має скористатися з цієї пропозиції. В дійсності, у ліберальній демократії, більшість чи маса передавала владу меншині політиків, припускаючи, що вони “з усіма їх вадами й слабостями ... знали трохи краще на громадських проблемах, ніж вона” [2, 20]. Натомість, гіпердемократію, тобто бунт мас, Ортега-і-Гасет вважав величезною загрозою цивілізації.

Одним з головних чинників, що привів до виникнення цієї загрози, була віра суспільної еліти ХІХ ст., як соціалістів так і лібералів, у прогрес як “закон історичного розвитку”, який, подібно до законів природи, діє неминуче, незалежно від людських зусиль: “І прогресистський лібералізм, і Марксовий соціалізм гадають, що їх вимріяне майбутнє сповниться невідступно, з неодмінністю, подібною до астрономічної.” Цей прогресистський забобон мав наслідком “дезертирство керівних меншин, що завжди знаходяться на відворотному боці бунту мас” [2, 38-39].

На противагу такому прогресизму, Ортега-і-Гасет наголошував, що збереження та розвиток цивілізації, “прогрес” не є гарантованим. Все можливо в історії: як необмежений прогрес так і регрес або катастрофа [2, 60-61]. Досить людству “розслабитися”, втратити почуття небезпеки та відповідальності за долю цивілізації, – і ця цивілізація перетвориться на руїни, а перед нами постане первісний праліс [2, 67]. Сучасний рівень виробництва та споживання забезпечується складною інституційною організацією суспільства (економічна, політична, правова система тощо), підтримання якої вимагає від людства великих зусиль та почуття відповідальності. Тому за умови подальшого тривалого панування людини-маси, нам загрожує повернення до варварства:

“Правова й матеріальна техніка вивітриться з такою ж легкістю, як губилися стільки разів таємниці виробництва.” [2, 43]. Ортега-і-Гасет посилається на думку одного з найвидатніших фізиків сучасності, друга й продовжувача Ейнштейна, Германа Вейля: “якби раптом згинуло десять чи дванадцять певних людей, то чудо сучасної фізики пропало б назавжди для людства. Треба було багатьох сторіч, щоб пристосувати орган розуму до абстрактної складності фізичної теорії.” [2, 407] Ймовірно, це є перебільшенням, проте незаперечним є те, що збереження (не кажучи вже про примноження) досягнень науки аж ніяк не гарантоване: наукові книги, що містять ці досягнення, стануть незрозумілими і перетворяться на нікому не потрібний мотлох, якщо матиме місце занепад культури наукового мислення, – від чого ніколи не можна бути застрахованим.

Багато в чому подібні міркування, хоча й не в термінах “бунту мас”, знаходимо в працях Поппера. Головну думку виражає цитоване Поппером висловлювання Г. Фішера про те, що хоча “факт прогресу ясно й чітко викарбуваний на сторінках історії”, не існує квазіприродного “закону прогресу”. Ніщо не гарантує, що суспільство надалі прогресуватиме: “Поступ, здійснений одним поколінням, може бути втрачений іншим.” [4, 212]

У праці “Злиденність історизму” Поппер детально розкрив методологічні помилки й плутанину, що лежать в основі віри в існування законів історичного розвитку суспільства взагалі і закону суспільного прогресу зокрема. Зокрема, він вказував, що в основі прогресистської віри лежить сплутування законів та тенденцій. На підставі факту прогресу в минулому робиться висновок про те, що цей прогрес необхідно продовжуватиметься завжди. Але з самого факту тривалого прогресу у минулому зовсім не впливає, що такий прогресивний розвиток був необхідним і що він необхідно продовжуватиметься у майбутньому, – не впливає існування квазіприродного закону прогресу.

Заперечення Поппером існування законів історичного розвитку (зокрема, закону прогресу) тісно пов’язане з його філософською теорією розвитку наукового знання. Поппер послідовно й рішуче спростовував популярне уявлення про те, що розвиток науки є результатом накопичення чуттєвого досвіду. Саме лише накопичення досвіду, “фактів”, навіть якби воно було необхідним (що не є вірним, оскільки люди не лише здобувають новий досвід, але й забувають старий), не веде ні до чого. Розвиток науки – це творчий процес пошуку гіпотез, конструювання теорій та відбору кращих із них. Цей процес “залежить від вільної конкуренції ідей і, отже, від свободи”, від сприятливого інституційного середовища тощо. Важливо, що “розвиток нашого знання неможливо передбачити науковими засобами”, а оскільки спосіб нашого життя дуже сильно залежить від нашого знання і загалом панівних ідей, то “майбутній хід нашої історії також непередбачуваний” [6, 258].

На противагу вірі в “закон прогресу” Поппер наголошував на важливості розвитку *інституційної теорії прогресу*: дослідження того, які інституції є сприятливими для прогресу, та пошуку шляхів їх вдосконалення. [5, 170-177]

Разом з тим, ніякі інституційні умови *не гарантують прогресу з абсолютною певністю*:

“...ми повинні бути свідомі того, що навіть при наявності найкращої інституційної організації у світі, науковий прогрес одного дня може зупинитися. Може, наприклад, поширитися епідемія містицизму. Це, очевидно, цілком можливо: оскільки деякі інтелектуали *дійсно* реагують на науковий прогрес (чи вимоги відкритого суспільства) втечею у містицизм, мабуть, і кожен з нас *може* реагувати таким чином. Як я казав раніше: "Інституції як фортеці. Вони повинні бути добре спроектовані й наповнені відповідними людьми." Але ми ніколи не можемо гарантувати, що людина з потрібними якостями буде включена в наукове дослідження. Як не можемо гарантувати, що завжди будуть з'являтися люди з багатою фантазією, зі здібностями, завдяки яким вони б уміли винаходити нові гіпотези. І зрештою багато чого залежить від удачі.” [5, 174]

Оцінюючи сучасну актуальність окреслених вище міркувань двох видатних мислителів минулого століття, варто відзначити наступне. Порівняно з часами написання головних політичних праць Ортега-і-Гассета та Поппера, віра в закон прогресу (або в неминучість прогресу) втратила більшу частину свого впливу. Проте залишаються дуже актуальними, особливо для сучасного українського суспільства, як проблема формування системи суспільних інститутів, що дають змогу громадянському суспільству усувати правителів без кровопролиття і загалом не дають поганим та некомпетентним правителям заподіяти великої шкоди, що є лейтмотивом політичної філософії Поппера, так і проблема формування справжньої суспільної еліти (на відміну від пануючої нині псевдоеліти, що має усі ознаки людини-маси) і опанування нею суспільного життя, що є лейтмотивом політичної філософії Ортега-і-Гассета.

Література

1. Міл Дж. Ст. Про свободу. – К.: Основи, 201. – 463 с.
2. Ортега-і-Гасет Х. Вибрані твори. – К.: Основи, 1994. – 420 с.
3. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. Том 1. – К.: Основи, 1994. – 444 с.
4. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. Том 2. – К.: Основи, 1994. – 494 с.
5. Поппер К. Злиденність історизму. – К.: Абрис. – 192 с.
6. Поппер К. Логика наукового дослідження. – М.: Республіка, 2004. – 447 с.
7. Сепетий Д. П. Відкрите суспільство: етика та раціональність. – К.: Смолоскип, 2007. – 358 с.